

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті аналізуються сучасні підходи до поняття громадянського суспільства. Автор визначає особливості втілення теоретичних конструкцій громадянського суспільства в державно-політичне життя країни. Робиться спроба надати теоретичне обґрунтування напрямків розбудови громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: демократія, громадянське суспільство, громадянська солідарність, громадські організації.

Постановка проблеми та її актуальність. Україна знаходиться на етапі формування громадянського суспільства. Конституція України встановлює, що вона є демократичною, правовою соціальною державою, але чи можна говорити про демократію, якщо громадянське суспільство відсутнє. Адже, одним із чотирьох рівнів, де відбувається зміцнення демократії, крім ідеології, інституцій та культури, є саме громадянське суспільство [1, с. 49-51].

Там, де демократію починали будувати (як в Україні, Росії чи Молдові), а не поверталися до неї (як у Балтійських країнах, Чехії або Польщі), громадянське суспільство не могло сформуватися так швидко, як це було потрібно, щоб служити опорою демократії. Виявилось, що на його повноцінний розвиток потрібно чекати десятиліттями.

Додатковими перепонами у цьому процесі стало те, що поняття «громадянське суспільство» в теорії українського радянського права в основному розглядалося з позиції критики та скептицизму [2, с. 255]. Показовим є те, що Українська радянська енциклопедія взагалі не містить визначення цього поняття.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченню питань громадянського суспільства присвячено наукові праці В. Горського, І. Воронова, А. Карася, А. Колодія, В. Мартиненка, О. Скаленка, Ю. Павлика, Н. Оніщенко, Ю. Пахомова, Ю. Шемшученка та інших, а серед зарубіжних науковців варто відзначити праці З. Бзежинського, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, О. Гюффе, В. Іноземцева, Й. Маруда, М. Кастельса, А. Токвіля, Е. Тофлера, Дж. Сороса, Дж. Роулза та інших відомих дослідників.

Мета статті. Звернення до теми громадянського суспільства обумовлено нагальною

потребою пошуку теоретичних шляхів виходу із кризи суспільного та політичного життя, яка наразі склалася у нашій державі. Адже розбудова громадянського суспільства є життєво необхідною в Україні з огляду на необхідність досягнення суспільної злагоди, єдності процесів підвищення рівня життя українського народу та досягнення сучасних гуманітарних стандартів розвинутих країн.

Виклад основного матеріалу. Громадянське суспільство пов'язується з ідеєю народо-владдя і демократією, тому лише на початку 90-х років ХХ ст., в період здійснення демократичних перетворень в українському суспільстві, почалася дискусія навколо питання про громадянське суспільство та взаємовідносин його з владними інститутами.

Поняття громадянського суспільства і сьогодні залишається одним з найбільш дискусійних у теорії держави і права. Існує декілька підходів до його тлумачення.

А. Колодій виділяє три «класичні» трактування громадянського суспільства, які створюються в рамках: локкіанського підходу, згідно з яким основою громадянського суспільства є протиставлення природного і громадянського; гегелівського підходу, відповідно до якого це правова держава та принцип індивідуалізму; токвілівського підходу, який на перше місце висуває асоціативну діяльність [3, с. 30]. Наприклад, за А. Токвілем, громадянське суспільство, на відміну від держави, – це сфера, для якої характерні не примушення, а добровільний вибір, авторитет моралі, а не влади. У зв'язку з цим він указує на величезну роль особливого соціального інституту – політичних асоціацій, які, за А. Токвілем, не тільки не входять до складу громадянського суспільс-

тва, але й не стають частиною державного апарату, будучи засобом їх взаємодії. Громадянські і політичні організації сприяють взаємному розвитку і збагаченню. Тобто, А. Токвіль не виключає політичного початку зі сфери громадянського суспільства. Більше того, характер взаємозв'язку політичних і громадянських асоціацій визначає тип самої держави. Так, якщо в деспотичних державах відбувається придушення і тих, і інших, то в демократичних повинні створюватися всі умови для їхнього процвітання. Чим розвиненіші політичні асоціації, тим досконаліший демократичний державний устрій і більшою свободою володіють громадяни. Необмежений ступінь розвитку політичних організацій – це вищий ступінь політичної свободи, яку може винести народ [4, с. 424].

Низка вчених переконана, що громадянське суспільство являє собою поєднання державних органів і певних соціальних груп людей. Зокрема, під громадянським суспільством розуміють модель суспільства високорозвинених демократичних держав Заходу, які являють собою самоорганізовані співтовариства людей.

Інші вбачають у ньому систему суспільних відносин, що існують поза державою. Так, під громадянським суспільством розуміють суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права [5]. Аналогічної думки притримується В. Нікітін, який розглядає громадянське суспільство як сукупність суспільних відносин, що відповідно до чинних норм права та традицій реалізуються членами суспільства самостійно без опосередкування з боку органів державної влади [6, с. 69]. Громадянське суспільство діє в межах національного права, однак об'єднання, що добровільно сформувалися, перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку [7, с. 13].

Представники наступного підходу розглядають громадянське суспільство як механізм, що пов'язує особу, групи інтересів різних осіб і державу як політичну організацію суспільства. Як механізм соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Схожої позиції дотримується

В. Мартиненко та визначає громадянське суспільство як інституційно сформовану узагальнену систему самоорганізації людської взаємодії, яка спрямована на створення таких інституційних умов суспільної життєдіяльності людей, які б унеможливили (мінімізували) виникнення і загострення соціальних конфліктів [8, с. 169].

Деякі науковці розглядають громадянське суспільство лише як систему громадських інститутів. У тлумаченні А. Брегеда громадянське суспільство – це суспільство громадян, яке характеризується самоуправлінням вільних індивідів та добровільно сформованих ними організацій [9, с. 148]. Схожої думки притримується автор при розгляді громадянського суспільства як розгалуженої мережі вільних асоціацій громадян, які поважають закони держави, що захищає права окремих громадян, які вміють і бажають впливати на законотворчий процес, без втручання в їх щоденну діяльність [10, с. 210]. У якості специфічних рис, притаманних громадянському суспільству, такий підхід передбачає наявність: автономних, рівноправних юридично індивідів; багатьох позадержавних суспільних асоціацій, що відбивають різні особисті інтереси людей і створюють умови для їх реалізації; відкритий характер цих асоціацій, їх вільний доступ у політичну сферу; певний ступінь прихильності до спільних цінностей.

Іноді вчені розглядають громадянське суспільство як систему інститутів і відносин. Згідно цієї теорії, громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів, життєдіяльності соціальної, культурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління. Цю думку доповнює положення, що в політичному відношенні формою існування громадянського суспільства є демократія: діють механізми загальних і рівних виборів, розподілу функцій влади, примат права; економічному – громадянське суспільство є системою ринкового типу, основа якої – приватна власність. З точки зору соціальної структури для громадянського суспільства характерна багатоманітність соціальних груп і прошарків, проте соціальною базою є середній клас.

Аналогічної позиції притримуються представники соціологічної концепції громадянсь-

кого суспільства і трактують його як розгалуження соціальних інститутів, практик та цінностей, яке охоплює комплекс основних соціальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є самоорганізованою [11, с. 170].

Заслуговує на увагу підхід, що розглядає громадянське суспільство як діалектичну єдність чотирьох основних сфер життєдіяльності людини: політичної – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян у різного роду партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях; економічної – це економічні відносини і насамперед відносини власності; соціальної – це утвердження середнього класу; духовної – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства у суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій і в формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій [12, с. 37].

Повертаючись від питань теорії до реалій сьогодення, варто з'ясувати ступінь впливу об'єднань громадян на розбудову громадянського суспільства в сучасній Україні, адже саме громадські організації відіграють роль каталізатора при його творенні. Сьогодні вони функціонують практично в усіх сферах суспільного життя. За даними соціологічного опитування, членами громадських організацій в Україні є до 6 % громадян, повністю чи частково довіряє їм до 32 %.

Ці дані засвідчують, що ще гранично низьким залишається ступінь залучення громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства. Більшість опитаних громадян заявляють, що не належать до жодної з громадських та політичних організацій. Проте, позитивною тенденцією є те, що їх частка поступово скорочується. У 2004 р. вона складала 83,8 %, у 2005 р. – 83,7 %, у 2006 р. – 83,6 %, а у 2008 р. – 83,3 % [13, с. 130].

Основними причинами низького рівня довіри до громадських організацій та громадської пасивності були й залишаються: зайнятість громадян повсякденними проблемами виживання, недостатня інформованість про існуючі громадські організації та ефективність їх діяльності, пасивність самих громадських організацій щодо інформування громадян та їх залучення до своєї діяльності. Серйозною проблемою залишається те, що українці, в цілому, все

ще досить низько оцінюють ефективність інститутів громадянського суспільства та недостатньо уявляють можливості їх реального застосування.

На нашу думку, найбільшою перешкодою для досягнення громадянської консолідації в сучасній Україні є високий рівень національного нігілізму, успадкований від комуністичної епохи. Одним із наслідків цього стало те, що пересічна людина розглядає себе як «маленька людина», що здатна лише підкорятися тим правилам, які панують у певному середовищі або в суспільстві в цілому. Це не заважає їй чекати матеріальної, соціальної та іншої допомоги від держави. Таке становище цілком влаштовує індивіда і в цьому також виявляється його «свобода».

Саме тому, заслуговує на увагу думка, що особа у громадянському суспільстві повинна розглядатися як об'єкт і як суб'єкт одночасно [14, с. 54–55]. У першій якості індивід є предметом турботи суспільства і держави. Досягається це за допомогою права, що передбачає конкретний механізм захисту прав і свобод громадян, у тому числі інститут юридичної відповідальності, реалізацію соціальної політики. У другій – індивід діє в політиці, використовуючи демократичні інститути, парламентаризм, реальну багатопартійність, самоврядування та інші форми залучення громадян в політичні процеси. Саме в цьому випадку долатиметься утриманське ставлення особистості до суспільства і держави та вироблятиметься установка на політичну участь. І людина не тільки виступатиме «ковалем свого щастя» в матеріальному, духовному та іншому плані, але й не буде відокремлюватиме свій інтерес від інтересу суспільства. У реальному громадянському суспільстві «ці інтереси зіставляються, стикаються, відстоюються, але ступінь спільності така, що протиборство ведеться і в рамках єдності суспільства, не руйнуючи його».

На думку В. Навроцького, громадянське суспільство в Україні перебуває у зародковому стані, про його створення говорять лише як про задачу, а не соціальну дійсність. Разом з тим, у якості основного інструмента побудови такого суспільства він розглядає громадянську солідарність. Автор визначає її як інтелектуальне і соціальне почуття, як співчуття та готовність надати допомогу. Вона ґрунтується на здатності до згоди, є виміром колективної сві-

домості і проявляється у колективних прагненнях, відповідальності діяч. Останні є ознаками консолідованих спільнот і консолідованого суспільства в цілому.

Варто погодитись із тим, що одним з ефективних способів формування і функціонування громадянського суспільства є соціальні рухи. Саме в них проявляється громадянська солідарність, саме вони, а не політичні партії, репрезентують зараз соціальні потреби суспільства [15, с. 12].

Зокрема, саме ця обставина має примусити державні інституції рахуватись з «позадержавним суспільством», вважати його партнером, примусити владу усвідомити, на кого вона має спиратись, прагнути сформувати в суспільстві ту взаємну залежність, на якій ґрунтується довіра.

Складно не погодитись із думкою, що розвал старої тоталітарної системи суспільного керування породив багато негативних явищ, такі, як націоналізм, сепаратизм, екстремізм, корпоративність, які є перешкодою на шляху творення громадянського суспільства. Щоб зробити їх найменш хворобливими для суспільства, необхідно прийти до громадянської злагоди, виходячи з тих суспільних ідеалів, що висувалися і відстоювалися не одним поколінням людей усіх країн світу, а саме: гуманізму, демократії та справедливості.

Висновки. Підводячи підсумок, варто сказати, що громадянське суспільство являє собою систему незалежних від влади суспільних інститутів, що функціонують на демократичних засадах, яка вступає з владою у економічні, соціальні, культурні, духовні, правові і політичні відносини. Воно має складну внутрішню структуру, яка характеризується складом учасників (інститутами), їх принципами діяльності, функціями та нормами. Основним інструментом побудови громадянського суспільства сьогодні має стати громадянська солідарність. Вона виявляється у готовності об'єднатися задля досягнення спільного блага, у здатності до згоди, є виміром колективної свідомості і проявляється у колективних прагненнях, у колективній відповідальності і колективних діяч. Від змісту та зростання (кількісного і якісного) «третього сектору» значною мірою залежатимуть шляхи розвитку всього суспільства у XXI ст. Саме гуманізм, демократія, справедливість, пройшовши тривалу перевірку часом, повинні бути фундаментом гро-

мадянського суспільства і сьогодні. У сучасних умовах ці ідеали повинні розумітися як рівність усіх громадян у правах і можливостях, а не зрівнялівка в усьому. Незважаючи на найширший плюралізм думок, позицій і поглядів на перспективи нашого подальшого суспільного розвитку, що існують серед українських громадян, подібні тлумачення і їх практичне здійснення здатні згуртувати основну частину населення України і сформувати громадянське суспільство в нашій країні.

Література

1. Фукуяма Ф. Примат культури. – Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – № 21. – С. 49-51.
2. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центральносхідноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.
3. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: [монографія] / А. Ф. Колодій. – Львів: Червона Калина, 2002. – 272 с.
4. Токвіль А. Про демократію в Америці / А. Токвіль. – М.: Прогрес, 1987. – 570 с.
5. Нижник Н. Контроль у сфері державного управління / Н. Нижник, О. Машков, С. Мосов // Вісник УАДУ – К., 1998. – № 2. – С. 23–31.
6. Нікітін В. В. Особливості формування громадянського суспільства в Україні / В. В. Нікітін // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2003. – № 2 (16): у 2-х ч. – Ч. 1. – С. 67–74.
7. Воронов І. О. Виклик Левіафану: еволюція і перспективи громадянського суспільства: [монографія] / І. О. Воронов. – К.: Генеза, 2007. – 400 с.
8. Мартиненко В. М. Державне управління: шлях до нової парадигми (теорія та методологія): [монографія] / В. М. Мартиненко. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2003. – 220 с.
9. Брегеда А. Ю. Основи політології: [навч. посібн.] / А. Ю. Брегеда. – К.: КНЕУ, 2000. – 312 с.
10. Факторы развития гражданского общества и механизмы его взаимодействия с государством / [И. В. Мерсиянова, Л. Г. Ионин, А. Ю. Сунгуров и др.], под ред. Л. И. Яковсона. – М.: Вершина, 2008. – 296 с.

11. *Политюк Б. С.* Соціальна інтеграція як фактор правового регулювання / Б. С. Политюк // Актуальні проблеми права: теорія і практика: зб. наук. пр. Східноукраїнського державного університету [гол. ред. Л. І. Лазор]. – Луганськ: Вид-во Східноукр. держ. ун-ту. – 1999. – № 1. – С. 201.

12. *Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: [монографія] / А. І. Кудряченко, В. М. Бебик, В. І. Бортніков, Ф. М. Рудич та ін.; за заг. ред.*

д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.

13. *Українське суспільство 1992 — 2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги.* – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 530 с.

14. *Орлова О. В.* Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты / О. В. Орлова – М.: Пресс, 2005. – 118 с.

15. *Турен А.* Повернення дієвця / А. Турен. – К.: Альтерпрес, 2003. – 320 с.

Е. Н. Волкова

Гражданское общество: украинский контекст

В статье анализируются современные подходы к понятию гражданского общества. Автор определяет особенности воплощения теоретических конструкций гражданского общества в государственно-политическую жизнь страны. Делается попытка предоставить теоретическое обоснование направлений развития гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: демократия, гражданское общество, гражданская солидарность, общественные организации.

O. Volkova

Civil society: Ukrainian context

The article analyzes the current approaches to the concept of civil society. The author defines the particular embodiment of the theoretical structures of civil society in public and political life of the country. Attempt to provide a theoretical basis directions of development of civil society in Ukraine.

Key words: democracy, civil society, civic solidarity, civic organizations.